

10
1.97
55

ทะเบียน

แผนกที่ ๑

ได้รับจาก ร.ร. ม. ๑๗๗ นร. ๑๗๗

เมื่อ ๑๑/๑๑/๒๕

ครั้งที่ ๑๑๖

ให้ไว้เป็นสมบัติของหอสมุด
วัดสุทัศน์ จันทนนครราชคฤห์

๙๕๐
๒

พ: ธรรมชาไมศ

หอสมุดแห่งชาติ

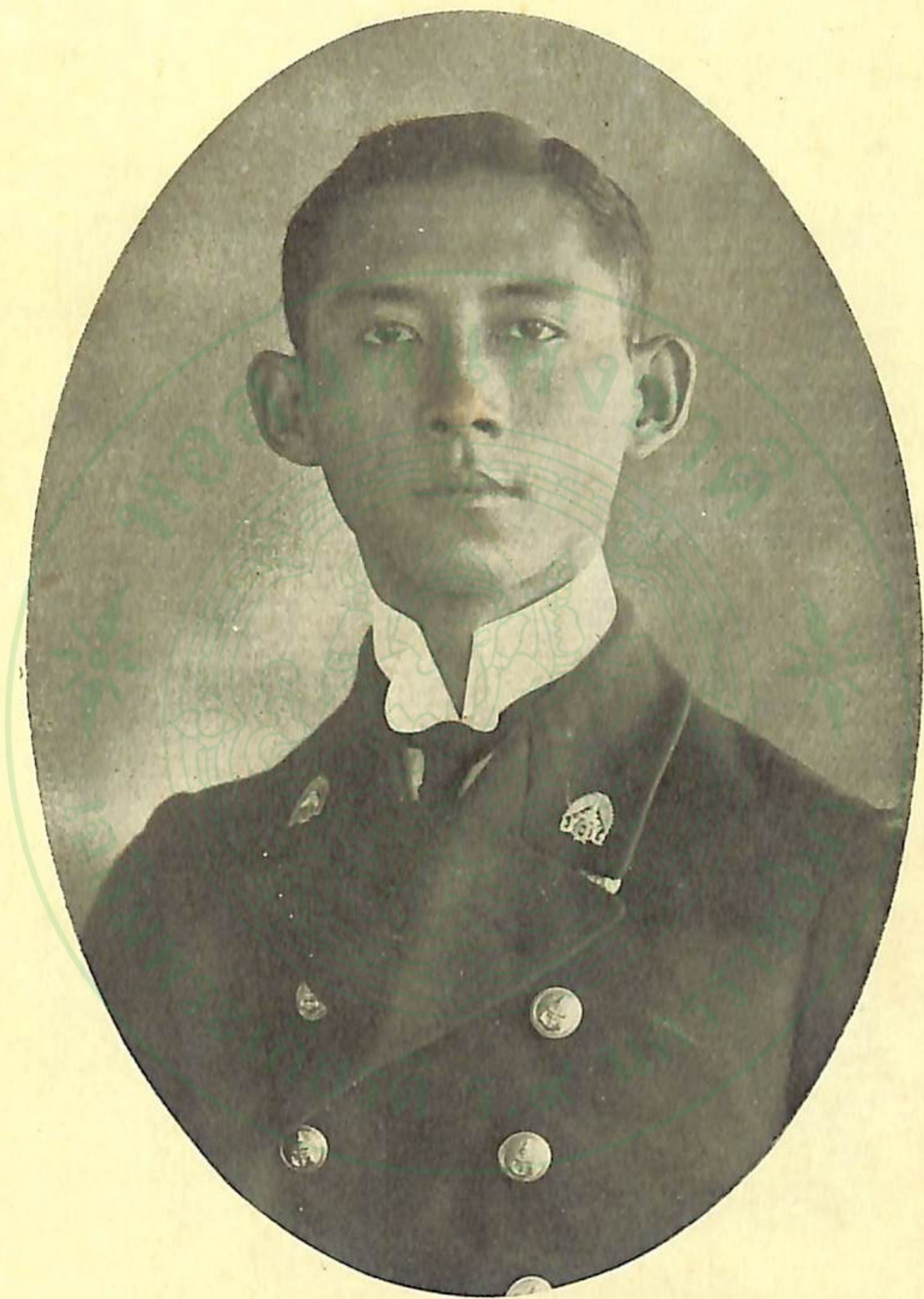
ประวัติสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
เมื่อก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงเรียบเรียงทูตเกล้า ๆ ถวาย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ
สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงสงขลานครินทร์
ครบศตมาท

ณวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๗๒

มีกรรมสิทธิตามพระราชบัญญัติ

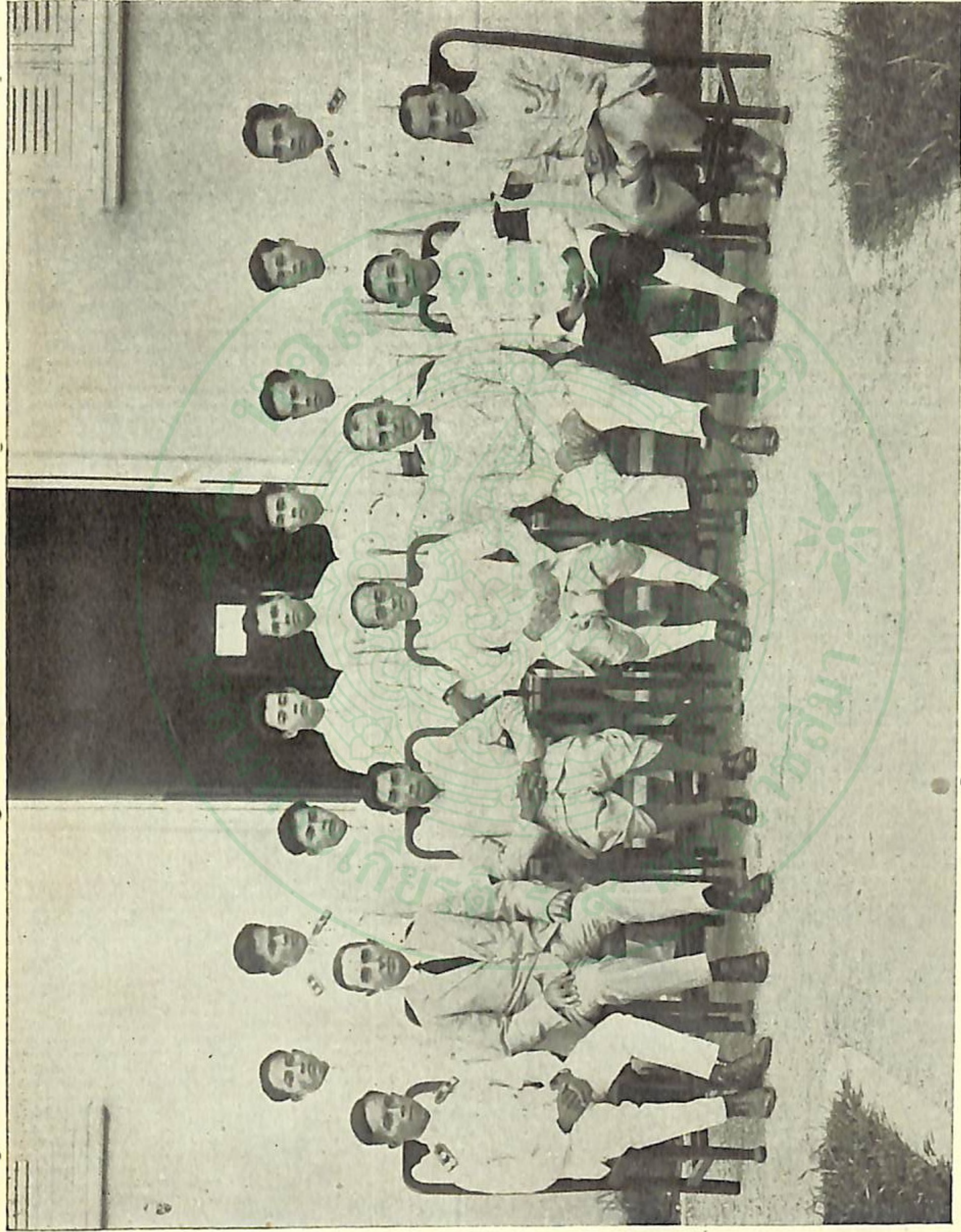
๙๙๖

พระรูปสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์
ฉายเมื่อเป็นนายเรือโทราชนาวี พ.ศ. ๒๔๕๕

พระรูปสมเด็จพระเจ้าฟ้า ๑ กรมหลวงสงขลานครินทร์
ฉายเวลาเสด็จไปทอดพระเนตรการแพทย์ประเทศอังกฤษ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

พระรูปสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์
นายกับคณะแพทย์สาธารณสุข เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

พระรูปสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์
นายเมือ พ.ศ. ๒๔๖๘

สารบาญ

อธิบายเบื้องต้น	หน้า ๑
ชาติของสมเด็จพระเจ้าพระยา	" ๒
การศึกษาของสมเด็จพระเจ้าพระยา	" ๒
สมเด็จพระเจ้าพระยาแรกเข้ารับราชการ	" ๓
ว่าด้วยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าพระยาจะมีเกียรติในทางราชการ	" ๔
ประวัติสมเด็จพระเจ้าพระยาในหนังสือพิมพ์บางกอกกาเดเนเคอร์	" ๕
เรื่องคนไทยเริ่มเรียนภาษาอังกฤษ	" ๘
เช่นรเบอรินเข้ามาขอแก้สัญญา	" ๑๑
ประเพณีเดือนกรมเมื่อพระมหาอุปราชสวรรคต	" ๑๓
สมเด็จพระเจ้าพระยาชวนช่วยในการที่จะถวายราชสมบัติแก่พระบาท	
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	" ๑๕
ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าพระยาดำรงราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ ๔	" ๑๖
เรื่องทำสัญญากับต่างประเทศในรัชกาลที่ ๓	" ๑๘
เรื่องเชอจอนเบาริงมาขอแก้สัญญา	" ๒๐
ความลำบากของการเปลี่ยนหนังสือสัญญา	" ๒๑
สมเด็จพระเจ้าพระยาเป็นคนที่สำคัญในการปรึกษาสัญญา	" ๒๓
เชอจอนเบาริงชมสมเด็จพระเจ้าพระยา	" ๒๔
ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงในบ้านเมืองเพราะเหตุทำสัญญากับฝรั่ง	" ๒๕
ว่าด้วยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าพระยาคิดยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ	
เป็นอุปราช	" ๒๗
ว่าด้วยอันตรายของพระเจ้าแผ่นดินเพราะเหตุที่มีผู้ดำริราชการแผ่นดิน	" ๒๘

วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๗๗

วันนั้นหมอบรัดเลลงเรือที่ปากน้ำจันทบุรี เติรทางกลับกรุงเทพ ฯ
กลับมาพร้อมกับน้องเขยของหลวงนายด้ย (พระยาสุรเสนา สวัสดิ์)

วันที่ ๑๕ ถึงปากน้ำเมืองสมุทร วันที่ ๒๐ ลงเรือดำบันเข้ามา
กรุงเทพ ฯ กับนายสุจินดา (๑) วันที่ ๒๑ ถึงกรุงเทพ ฯ มีความสุขสบายดี”
การที่คบหาสมาคมกับพวกมิชชันนารีอเมริกันในสมัยนั้น ไม่แต่
สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์ริยวงศ์เท่า่นั้น ตั้งแต่พวกมิชชันนารีอเมริกัน
เริ่มเข้ามาตั้งในกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ เดิมมาเช่าที่คงอยู่ที่หน้า
วัดเกาะ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๗๓ มีฝรั่งพวกนายเรือไปอาศัยพวกมิชชันนารี
แล้วเลยเข้าไปยิงนกในวัดเกาะเป็นเหตุวิวาทขึ้นกับพระ สมเด็จพระยา
บรมมหาประยุรวงศ์ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลัง จึงให้พวกมิชชันนารี
ย้ายขนมาอยู่ไต่บ้านพวกเขารัตกฤจนใกล้กับจวนของท่าน เป็นเหตุให้
พวกมิชชันนารีอเมริกันได้ โอกาสเข้าใกล้ชิดกับไทยที่มียศบรรดาศักดิ์ ก็
ลักษณะที่พวกมิชชันนารีประพฤตินั้น มีการสอนคนฤๅตคำสอนเป็นเบื้องต้น
ก็จริง แต่พอใจสอนภาษาอังกฤษและวิชาความรู้ต่าง ๆ ของฝรั่งไป
ด้วยกับทั้งบรรณาการไซ้เจ็บด้วย ถึงกระนั้นไทยโดยมากก็มีความรังเกียจ
พวกมิชชันนารี ด้วยเห็นว่าจะมาสอนให้เขารัตถ์คำสอนอื่น แต่มีบางคน
ซึ่งเป็นชนหนุ่ม หรือถ้าจะเรียกตามอย่างปัจจุบันนี้กว่าเป็นจำพวกสมัยใหม่
ใคร่จะเรียนภาษาและวิชาของฝรั่ง เอามาใช้ ให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง

(๑) คือพระยาสุรเสนา สวัสดิ์ ต้นสกุลสวัสดิ์ชู โคนันเอง

ไม่รังเกียจการที่จะคบหาสมาคม และศึกษาวิชาการกับพวกมิชชันนารี
 ในพวกสมัยใหม่ที่กล่าวมาได้มาเป็นบุคคลสำคัญในชั้นหลัง ๔ คน คือพระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวชพอพระราชหฤทัยใคร่
 จะเรียนภาษาและหนังสืออังกฤษกับทั้งวิชาต่าง ๆ มีโหราศาสตร์เป็นต้น
 พระองค์ ๑ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พอพระราชหฤทัย
 จะทรงเรียนวิชาทหารเป็นที่ตั้ง ทั้งเรียนหนังสือเพื่อจะให้ทรงอ่านตำหรับ
 ตำราได้เอง พระองค์ ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งได้ทรงศึกษาวิชา
 แพทย์ไทยอยู่แล้ว ใคร่จะทรงศึกษาวิชาแพทย์ฝรั่ง แต่ไม่ประสงค์จะ
 ทรงเรียนภาษาอังกฤษ พระองค์ ๑ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
 เมื่อยังเป็นหลวงดีทชนายเวร ใคร่จะเรียนวิชาต่อเรือกำปั่นเป็นสำคัญ
 และภาษาอังกฤษก็ดูเหมือนจะได้เรียนบ้าง (๑) อีกคน ๑

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เห็นจะได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้น
 เป็นท้าวจันทวรนาถ หวังหมั่นมหาเดช เมื่อราวปีฉลู พ.ศ. ๒๓๘๔
 ด้วยปรากฏในการทำสงครามกับญวนในบั้นนั้น ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้จัดกองทัพเรือใช้เรือกำปั่นที่ต่อใหม่เป็นพัน และโปรด
 ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระ

(๑) จะรู้ภาษาอังกฤษเพียงใดทราบไม่ได้ ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่าน
 พูดภาษาอังกฤษกับฝรั่งครั้งหนึ่ง ดูเหมือนจะพอพูดสนทนาปราศรัยได้
 แต่การต่อเรือกำปั่นท่านศึกษาจนชำนาญไม่มีตัวผู้ในสมัยของท่าน ได้
 เป็นผู้ทอดทอดมาจนเรือกำปั่นไฟในรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕

เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพใหญ่ ให้สมเด็จพระยาบรมมหา
 ศรีสุริยวงศ์ เมื่อเป็นท้าวจมนววิวรรนาถเป็นนายทัพหน้า ยกตั้งไปตีเมือง
 บันทายมาศ (ฮ่าเตียน) แต่ไปทำการไม่สำเร็จดังพระราชประสงค์ ต่อมา
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพิ่มสร้อยนามพระราชทานว่า
 “ จมนววิวรรนาถภักดีศรีสุริยวงศ์ ”^(๑) จะเป็นด้วยทำความชอบพิเศษอย่างไร
 หาทราบไม่ แต่เมื่อพิจารณาเหตุการณ ในสมัยนั้นก็พอจะสันนิษฐาน
 เค้าเงื่อนได้ ด้วยบิดาของท่านได้เป็นตำแหน่งเสนาบดีกิตติโหมกับกรมทำ
 รวมกัน ๒ กระทรวงมาหลายปี เมื่อจับแก่ชรา และมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่ง
 มากขึ้น ตัวท่านไม่ถนัดการฝรั่ง ก็เป็นธรรมดาที่จะปรึกษาหารือบุตร
 ซึ่งได้ ศึกษาการนั้น ช่วยปลดเปลื้องกิจธุระในตำแหน่ง ได้ช่วยราชการ
 ต่างหูต่างตามากขึ้น ก็เป็นโอกาสที่จะให้ปรากฏคุณวุฒิแก่พระญาณของ
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยิ่งขึ้นเป็นอันดีมา ชอนพวงเห็นได้ใน
 หนังสือจดหมายเหตุเรื่องเซอร์เชมส์บรุคทูตอังกฤษ เข้ามาขอแก้หนังสือ
 สัญญาเมื่อเดือน ๘ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๘๓ เป็นเวลาพระบาทสมเด็จพระ
 นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงประสูติในคราวที่จะเสด็จสวรรคต เสด็จออกว่า
 ราชการไม่ได้ เพราะทรงพระวิตกว่าการครั้งนี้ผิดกับครั้งคราวเฟอริดเป็นทูต
 มาในรัชกาลที่ ๒ และเช่นริเบอวินเป็นทูตมาเมื่อต้นรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็น
 แต่ทูตของบริษัทยังกฤษที่ปกครองหัวเมืองในอินเดีย เซอร์เชมส์บรุคเป็น
 ทูตจากรัฐบาลอังกฤษ มีคุณักษรของดอร์คปาดเมอด์คอนอัครมหา

(๑) นามนี้ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุครั้งเซอร์เชมส์บรุคเป็นทูต
 อังกฤษเข้ามาเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๘๓

เสนาบดีประเทศอังกฤษมาว่ากล่าวจะให้แก้สัญญา จะประมาณไม่ได้
ด้วยรัฐบาลอังกฤษเอากำลึงเข้ารบพุ่งบังคับให้ จันทำสัญญามาไม่ช้านัก ได้
โปรด ๑ ให้กระเตรียมบ้องกันปากน้ำไว้อย่างแข็งแรง ครั้นเซอร์เซมส์บรุก
มีหนังสือมา จึงมีรับสั่งให้เขียนขอพระราชดำริพระราชทานออกมาให้เสนา
บดีกับผู้นั้นซึ่งทรงเดือกสรว โดยเฉพาะให้ประชุมปรึกษากัน ความใน
กระแสรบสั่งแห่งหนึ่งว่า “การครั้งนี้เป็นการฝรัง ส้มเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงอย่างธรรมเนียมฝรังมาก ควรจะเอาเป็น
ที่ปรึกษาใหญ่ได้ ก็แต่ว่าคิดประจวบกับอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ จมนวีย
วรนาถ (คือสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) เดาก็เป็นคนดีนัก
หนักในอย่างธรรมเนียมฝรังก็ดังไปรักษาเมืองสมุทรปราการอยู่ แต่ที่ว่า
เห็นจะได้พูดจาปรึกษาหารือกับเจ้าพระยาพระคลังแล้ว ก็เห็นจะถูกต้องกัน
กับเจ้าพระยาพระคลัง” ดังนี้ (๑) กระแสรบสั่งที่กล่าวมาพระราชทานออก
มาเมื่อวันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๑๒ ค่ำ คือก่อนพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเพียง ๘ เดือน ปรากฏว่าสมเด็จพระยา
บรมมหาศรีสุริยวงศ์ยังเป็นทจมนวียวรนาถอยู่ เพราะฉะนั้นเห็นจะได้เดือน
ที่เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ ตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก (๒) เมื่อจวนจะขึ้น
รัชกาลที่ ๓ และยังเป็นพระยาอยู่ไม่ถึงปีก็ได้ออกเป็นเจ้าพระยา

(๑) จดหมายการปรึกษาครั้งนี้หอพระสมุดฯ ได้พิมพ์แล้ว ใน
เรื่องเซอร์เซมส์บรุกเป็นทูตเข้ามาประเทศสยาม

(๒) ในรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ได้เป็นที่
พระยาสุริยวงศ์มนตรี สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติได้เป็นที่พระยา
ศรีสุริยวงศ์ ตำแหน่งจางวางมหาดเล็กทั้ง ๒ คน

ในเวลาเมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาลที่ ๓ นั้น ปรากฏว่าสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ได้อำคัยสติปัญญาสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ช่วยแก้ไขเหตุลำบากเรื่องหนึ่ง จะต้องกล่าวย้อนขึ้นไปถึงเรื่องอันเป็นมูลเหตุก่อน^(๑) คือในรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาดำรงกิจพลได้พลัดพรรคแล้ว พวกข้าเจ้าต่างกรมพากันคิดว่าเจ้านายของตนจะได้เลื่อนขึ้นเป็นพระมหาอุปราชหลายกรม บางแห่งถึงเตรียมตัวหาผ้าคลุมบัณฑูรนางและที่เป็นการวิวาห์หอกไว้ ถือแห่เสด็จก็มี กิตติศัพท์นั้นทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรึกษาศมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลัง กับสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นพระยาศรีสุพรรณิ กรมพระยาศรีสุพรรณิกรบาทความเห็นว่า ควรจะไปรด ๑ ให้เลื่อนกรมเจ้านายที่มีความชอบด้วยนั้น จะได้ปรากฏแก่ข้าในกรมว่าเจ้านายของตนจะได้เลื่อนพระยศเป็นเพียงนั่นเอง ก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย^(๒) เมื่อจวนสิ้นรัชกาลที่ ๓ เจ้านายซึ่งได้เลื่อนกรม ครองนงนัยดำรงพระชนม์อยู่หลายพระองค์ แต่กรมขุนพิริยภมรินทร์นั้นเกิดทรงหวาดหวั่น เพราะข้าในกรมเคยขึ้นชื่ออวดอ้างยิ่งกว่ากรมอื่น ทรงพระวิตกเกรงเจ้าพระยาพระคลัง กับพระยาศรีสุพรรณิจะพาเอาผิดในเวลา

(๑) เรื่องที่กล่าวค่อนนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แด่ดวงไว้ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓

(๒) ชอบกล่าวกันว่า เรื่องครั้งนี้เป็นมูลเหตุ จึงเคยเป็นประเพณีเลื่อนกรมและตั้งกรมเจ้านาย เมื่อพระมหาอุปราชสวรรคตในรัชกาลหลังๆ ต่อมา

เปลี่ยนรัชกาล (๑) จึงเรียกระดมพวกข้าในกรมเข้ามารักษาพระองค์
 ที่ในวังเชิงสะพานหัวจรเข้ ไม่พอให้คนอยู่ ต้องให้ไปอาศัยพักอยู่ตามศาลา
 ในวัดพระเชตุพน ความนั้นทราบถึงสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์
 แต่ยังสงสัยอยู่จึงให้บุตร ๒ คน (๒) ไปดูที่วัดพระเชตุพนว่า จะจริงอย่าง
 ใดหรืออันใด ก็ไปเห็นผู้คนมีอยู่ตามศาลามากผิดปกติ ได้ถามได้ทราบว่าเป็น
 ข้าในกรมขุนพิพิธภูเบนทรทงนั้น สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์
 จึงเรียกสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มาปรึกษาว่าจะทำอย่างไรดี
 สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เรียนว่า ขอให้ส่งไปไว้สักวันหนึ่ง
 ก่อน ในวันนั้นท่านรีบลงไปยังเมืองสมุทรปราการ เรียกพวกทหารบนเรือ
 เอาตงบรรทุกเค็มเรือกำปั่นดำหนึ่ง แล่นขึ้นมาในกลางคืน พอเข้าถึง
 กรุงเทพฯ ๑ ให้เรือทอดสมอที่ตรงท่าเตียน แล้วตัวท่านก็ไปเฝ้ากรมขุน
 พิพิธภูเบนทร ทูลว่าบิดาให้มาทูลถาม ว่าที่ทรงระดมผู้คนเข้ามาไว้มาก
 มายเช่นนั้น มีพระประสงค์อย่างไรใด กรมขุนพิพิธ ๑ ตรัสตอบว่าด้วยเกรง
 ภัยอันตราย (๓) จึงเรียกคนมาไว้เพื่อจะป้องกันพระองค์ สมเด็จพระ

(๑) เรื่องตอนที่กล่าวต่อไปนี้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ๑ ท่านเล่า
 ให้ฟัง

(๒) คือพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม) เมื่อยังเป็นนายพลพัน
 หุ้มแพร คน ๑ กับเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ๑ เมื่อยังเป็นมหาดเล็กคน ๑

(๓) คำว่าภัยอันตรายในสมัยนั้นหมายความว่ากว้างออกไปจนถึง
 เช่นเกิดโจรผู้ร้ายกำเริบขึ้นในพระนคร หรือเกิดแย่งชิงราชสมบัติกันเมื่อ
 พระเจ้าแผ่นดินสวรรคต

พระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ทูลว่า บิดาของท่านกับเสนาบดีช่วยกันรักษา
ราชการบ้านเมืองเป็นปกติอยู่ ไม่มีเหตุอันสมควรจะทรงหวาดหวั่นเช่นนั้น
ขอให้ได้คนกลับไปเสียใหม่หมดโดยเร็ว มิฉะนั้นจะให้ทหารมาจับเอาคน
เหล่านั้นไปทำโทษ กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็จนพระหฤทัย ต้องให้ปล่อย
คนกลับไปหมด

เรื่องประวัติของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ อันเนื่องด้วย
การถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เคยได้ยิน
ท่านผู้หลักผู้ใหญ่แต่ก่อนเล่ากันมา ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
ได้คิดเห็นก่อนบิดาของท่าน ว่าถ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
สวรรคต ราชสมบัติคงได้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
บ้านเมืองจึงจะเป็นปกติต่อไป อาศัยเหตุนี้ตัวท่านเมื่อยเป็นทจมนวีย
วรนาถ กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เมื่อยเป็นทจมนราชามาตย์ ซึ่งมี
ความเห็นพ้องกัน จึงชวนกันปฏิสังขรณ์วัดดอกไม^(๑) ซึ่งอยู่ในสวน
แห่งหนึ่ง ไม่ห่างไกลกับบ้านที่ท่านอยู่นั้น แล้วกราบทูลขอคณะสงฆ์
ธรรมยุติกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปครอง เมื่อเช่นนั้น
ก็เกิดมีกิจที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จไปทรงตรวจตรา
แต่ละฝั่งลอนพระสงฆ์ ซึ่งออกวัดไปใหม่เนื่องๆ ฝ่ายสมเด็จพระยาบรม
มหาศรีสุริยวงศ์ กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ได้ โยก้ามมาเฝ้าเห็น เกิด

(๑) ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทาน
นามว่า วัดบุบผาราม ดังนั้นฐานว่าในสมัยนั้นเห็นจะเป็นวัดร้าง

วิดาสะประกอบกับสมาณดิษฐ์ ในความนิยมศึกษาวิชาความรู้ทางช้างฝรั่ง
 ก็เคยทรงชอบชดสันทสนมแต่นั้นมา ครั้นถึงเวลาปัญหาเกิดขึ้นจริงด้วย
 เรื่องรัชทายาท ท่านทั้งสองนั้นก็ได้นำกำลังสำคัญอยู่ข้างหลังบิดา ในการ
 ที่ชวนชวนให้พร้อมเพรียงกันถวายราชสมบัติ แก่พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกตุเจ้าอยู่หัว เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกตุเจ้าอยู่หัว
 เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงสถาปนาเจ้าพระยาพระคลังขึ้นเป็นสมเด็จ
 เจ้าพระยาบรมมหาปฤษฎวงค์ ตำแหน่ง “ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน”
 และทรงสถาปนาพระยาจักรีพัฒน ๒ ขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา
 พิษณุภาค ตำแหน่ง “ผู้สำเร็จราชการพระนคร” แล้วจึงทรงตั้ง
 พระยาจักรีวิชัยวงศ์จางวางมหาดเล็ก เป็นเจ้าพระยาจักรีวิชัยวงศ์ “ว่าที่
 สมุหพระกลาโหม” และทรงตั้งจันทรามาตย์ เป็นเจ้าพระยาวิชัยวงศ์
 “ผู้ช่วยราชการกรมท่า (๑)” ครั้นนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกตุ
 เจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้สร้างตราสุริยมณฑลพระราชทานสำหรับสมเด็จเจ้า
 พระยาบรมมหาปฤษฎวงค์ และตราจันทรามณฑลสำหรับสมเด็จเจ้าพระยา
 บรมมหาพิษณุภาค แต่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาปฤษฎวงค์ยังคงถือตรา
 พระคลังสำหรับตำแหน่งสมุหพระกลาโหม กับตราบัวแก้วสำหรับ
 ตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังอยู่อย่างเดิม จึงโปรด ฯ ให้สร้างตราครุ

(๑) การตั้งขุนนางผู้ใหญ่ดูเหมือนจะมีประกาศเป็นครั้งแรก เมื่อ
 ทรงตั้งสมเด็จเจ้าพระยา ๒ องค์นี้ แต่ที่ทรงตั้งเจ้าพระยาจักรีวิชัยวงศ์
 และเจ้าพระยาวิชัยวงศ์ หาปรากฏว่ามีประกาศไม่

พระชรรค ๕ คนอีกดวงหนึ่ง พระราชทานสำหรับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ใช้
 ครั้นต่อมาเมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เป็นที่สมุหพระกลาโหมเต็มตำแหน่ง
 แล้ว จึงโปรดฯ ให้ ใ้ตราครพระชรรคเป็นคู่กับตราพระยศดีห์ เหมือน
 อย่างตราจักรเป็นคู่กับตราพระราชดีห์ สำหรับตำแหน่งสมุหนายก (๑)
 เมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ได้เป็นเจ้าพระยาว่าที่สมุหพระ
 กลาโหมนั้น ได้พระราชทานที่บ้านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงห์เสนี
 อันอยู่ริมคลองสะพานหินฝั่งตะวันออก ตรงหน้าวังบูรพาภิรมย์ข้าม)
 อันเป็นบ้านหลวงให้เป็นจวนที่อยู่ด้วย แต่เห็นจะอยู่เรือนของเดิม เป็นแต่
 ซ่อมแซมไม่ได้สร้างเข้าเรือนชนใหม่ (๒) ได้อยู่ในจวนแห่งนี้จนสมเด็จพระ
 ยาบรมมหาประยุรวงศ์ถึงพิราลัย ในพ.ศ. ๒๓๘๘ และโปรดฯ ให้
 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหมเต็มตำแหน่ง

(๑) แต่สมุหพระกลาโหมคนอื่นต่อมาหาได้ ถือตราครพระชรรคไม่
 เห็นจะเป็นเพราะเมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จ
 ราชการแผ่นดินเมื่อตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ใ้ตราครพระชรรคเป็นตราอาญา
 ดีห์ ตราหนักเคยเกินศักดิ์สมุหพระกลาโหม

(๒) เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ บอกว่าเมื่อท่านเกิดนั้น เจ้าพระยา
 สุรวงศ์ไวยวัฒน์บิดาของท่านอยู่ในบ้านนี้ ท่านเกิดที่เรือนแพ จึงได้ตั้ง
 นามว่าแพ มีพี่ของท่านคนหนึ่งชื่อว่า ฉาง เพราะเกิดที่ฉางเข้าของเก่า
 (ซึ่งแก่ ไซเป็นเรือนที่อยู่)

จึงได้ข้ามกลับไปอยู่ทางปากธนบุรี แต่ไปสร้างจวนอยู่ใหม่ (ที่เรียกว่า
โรงเรียนบ้านส้มเค็ดเจ้าพระยา อยู่ริมคลองด้านบั้ง) ที่จวนเดิมของ
บิดาท่านให้น้องอยู่

เรื่องประวัติของส้มเค็ดเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มามีเป็นตอน
สำคัญปรากฏเมื่อครั้งส้มเค็ดเจ้าพระยาริวกิตติอภัยประเทศอังกฤษให้เชอจอน
เบาริงเป็นราชทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี เมื่อปีเถาะ
พ.ศ. ๒๓๘๘ อธิบายเรื่องนี้จะคงกล่าวความย้อนถอยหลังขึ้นไปสักหน่อย
คือเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ไทยได้ทำหนังสือสัญญาค้าขายกับบริษัทอังกฤษ
ซึ่งปกครองอินเดียเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๖๘ แล้วต่อมาทำหนังสือสัญญาเช่น
เดียวกันกับรัฐบาลสหรัฐอเมริกาเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕ สัญญานี้
มีเนื้อความว่า ไทยยอมให้เรือกำปั่นของอังกฤษและอเมริกันเข้ามาค้าขาย
ในพระราชอาณาเขตต์ โดยสะดวก ช้างอังกฤษและอเมริกันยอมให้ไทย
เก็บค่าจังกอบตามขนาดปากเรือ ถ้าเป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้ามาขายให้เก็บ
ค่าจังกอบวาดะ ๑,๗๐๐ บาท ถ้าเป็นเรือเปล่าเข้ามาซื้อสินค้า ให้เก็บ
ค่าจังกอบเพียงวาดะ ๑,๕๐๐ บาท เมื่อได้เสียจังกอบแล้ว ไทยรับว่า
จะไม่เรียกเก็บภาษีอย่างอื่นอีกเช่นนี้ ต่อมาพวกพ่อค้าอังกฤษและอเมริกัน
เกิดไม่พอใจ เหตุด้วยในสมัยนั้นการเก็บภาษีภายในใช้วิธีให้ผูกขาดอยู่
เป็นพน (๑) กวธิษผูกขาดอย่างโบราณนั้น มอบอำนาจให้เจ้าภาษี

(๑) ภาษีผูกขาดในชั้นหลังเป็นแต่ชักส่วนหนึ่งของซึ่งต้องภาษี เห็น
จะแก่วิธีผูกขาดอย่างเดิมในรัชกาลที่ ๔ เมื่อทำหนังสือสัญญากับต่างประเทศแล้ว.

ซื้อขายสินค้าซึ่งตนรับผูกได้แต่คนเดียว ใครมีสินค้าซึ่งนั้นจะขายก็
ต้องขายแก่เจ้าภาษี ใครจะต้องการซื้อก็ต้องมาซื้อไปจากเจ้าภาษี ยิ่ง
สินค้าซึ่งเป็นของมีราคามาก ดังเช่นนอแรด งาช้าง และคัมภีร์เป็นต้น
ก็ผูกขาดเป็นของหลวงขายซื้อได้แต่พระคลังสินค้าแห่งเดียว นอกจาก
วิชาซึ่งผูกขาดดังกล่าวมา ในสมัยนั้นทั้งในหลวงและเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่
ผู้น้อยยังทำการค้าขายเองตามประเพณีซึ่งมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา คือ
แต่งเรือไปซื้อขายสินค้าถึงนานาประเทศบ้าง เข้าระวางเรือผู้อื่นฝากสินค้า
ไปมาบ้าง และผู้พาสินค้าเขาออกยังต้องเสียภาษีอีกชั้นหนึ่ง พวกพ่อค้า
ฝรั่งกล่าวหาว่ารัฐบาลเก็บค่าจ้างกอบด้วยยังแย่งค้าขาย และให้ผูกขาดเก็บ
ภาษีโดยทางอ้อมไม่ทำตามหนังสือสัญญา ข้างฝ่ายไทยเถียงว่าไม่ได้ทำผิด
สัญญา เพราะพวกพ่อค้าแขกและจีนก็ต้องเสียภาษีเขาเข้าออกอยู่อย่าง
เดิม พวกฝรั่งมาขอเปลี่ยนเป็นเสียค่าจ้างกอบตามขนาดปากเรือก็อนุญาต
ให้ตามประสงค์ เมื่อไม่สมัครเสียค่าปากเรือจะเสียภาษีเขาเข้าออกอย่าง
เดียวกับพวกพ่อค้าแขกและจีนก็ได้ จะยอมตามใจสมัคร อีกประการหนึ่ง
ในหนังสือสัญญาก็ไม่ได้ระบุว่าเจ้าภาษีผูกขาดและการค้าขายของหลวง
หรือไม่อนุญาตให้เจ้านายข้าราชการค้าขาย จะว่าผิดสัญญาอย่างไรได้
เป็นข้อถกเถียงกันมาดังนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ รัฐบาลอเมริกันให้นาย
บัตเลอร์เคยเป็นทูตมาขอแก้ไขหนังสือสัญญาเมื่อต้นปีก็ไม่ได้ตกลงกัน ต่อมาใน
ปีจอขึ้นเองรัฐบาลเมืองอังกฤษ^(๑) แต่งให้ ซอเซมส์บรุคเป็นทูตเข้ามาขอแก้ไข

(๑) แต่ก่อนนั้นเป็นแต่พูดจาและทำสัญญากับบริษัทอังกฤษที่
ปกครองอินเดีย พังจะจับเกี่ยวของตรงกับรัฐบาลที่ประเทศอังกฤษแต่
ครั้งน.

หนังสือสัญญา แต่มาประจวบเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 ประชวรเมื่อคราวจะเสด็จสวรรคต พระราชทานกระแสพระราชดำริออกมา
 ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษาหารือกันว่ากลัวจะจากกับเชอเซมส์บรุค ที่สุด
 ก็ไม่ตกลงกันได้อีกเชอเซมส์บรุคต้องกลับไปเปล่า แต่เหตุการณ์ในครั้ง
 นี้ติดกับคราวเช่นนี้เป็นเหตุของบริษัทยังกฤชที่ปกครองอินเดียเข้ามาทำ
 หนังสือสัญญาเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๖๘ ด้วยเดิมมาจีนก็ไม่ยอมทำหนังสือ
 สัญญาค้าขายกับต่างประเทศ จนเกิดรบกับอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ จีนแพ้
 ต้องยอมทำหนังสือสัญญา จึงเป็นเหตุให้รุ่งได้ใจ เห็นว่าต้องใช้อำนาจจึง
 จะให้พวกชาวประเทศตะวันออกยอมทำหนังสือสัญญา ค้าขายตาม ประสงค์
 ได้ เชอเซมส์บรุคกลับไปคราวนั้น ความปรากฏว่าไปเสนอต่อรัฐบาลอังกฤษ
 ขอให้ ส่งกองทัพเรือ เข้ามาบังคับไทยให้ ทำหนังสือสัญญา อย่างเดียวกับจีน
 แต่เมื่อประจวบเวลาทางเมืองไทยเปลี่ยนรัชกาลใหม่ พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริ โดยพระปรีชาญาณเห็นมา
 แต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ ว่าเหตุการณ์ทางประเทศตะวันออกไม่เหมือนแต่
 ก่อน ด้วยรุ่งกลับมาอำนาจขึ้น ซึ่งจะไม่ยอมแก่หนังสือสัญญานั้น
 ไม่ได้ ฝ่ายข้างอังกฤษมาถึงสมัยนี้ได้เกาะช่องก่งของจีนมาตั้งเป็นเมืองขึ้น
 รัฐบาลอังกฤษจึงมอบอำนาจให้เชอจอนเบาริงเจ้าเมืองช่องก่ง เป็นผู้มาจัด
 การทำหนังสือสัญญากับไทยให้สำเร็จ เชอจอนเบาริงทราบว่พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษานักตภาษาอังกฤษและมีพระราช
 อธิบายกว้างขวาง จึงมีจดหมายเข้ามาทำทางพระราชไมตรีให้มิตรต่อส่วน

พระองค์ไว้เสียก่อน แล้วตัวเชอจอนเบาริงจึงเชิญพระราชดำذنของ
 สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ขอตำนึงข้อ
 สัญญาอย่างในระวางประเทศที่เป็นอิสสระด้วยกันเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงตั้งข้าหลวง ๕ คน คือ พระ
 เจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระองค์ ๑ สมเด็จพระยา
 บรมมหาปฤษฎรวงศ์องค์ ๑ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติองค์ ๑
 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คน ๑ เจ้าพระยา (รวิวงศ์ผู้ช่วยราชการกรมท่า)
 ว่าที่พระคลังคน ๑ ให้เป็นผู้ปรึกษาข้อสัญญากับเชอจอนเบาริง

การปรึกษาสัญญาคราวนี้ เมื่อพิจารณาเรื่องราวซึ่งปรากฏใน
 จดหมายเหตุ^(๑) เป็นการลำบากมิใช่น้อย ด้วยรัฐบาลอังกฤษได้วางแบบ
 หนังสือสัญญาไว้เมื่อรบชนะประเทศจีน จะทำสัญญากับประเทศทาง
 ตะวันออกเป็นทำนองเดียวกันทั้งหมด ไม่ใช่มาปรึกษาหาความตกลง
 ตามแต่จะสะดวกด้วยกันทั้งสองฝ่าย หรือถ้าอย่างหนึ่งเสมออังกฤษ
 ร่างหนังสือสัญญาเข้ามาแล้ว ยอมให้ไทยแก้ไขแต่พดความ ส่วน
 ใจความอันเป็นข้อสำคัญ เช่นว่าด้วยอำนาจของกงสุลซึ่งจะให้เข้ามาอยู่
 ในกรุงเทพฯ ๗ ที่ดี สิทธิของคนในบังคับอังกฤษที่จะไม่ต้องอยู่ในบังคับ
 ของรัฐบาลไทยเพียงใดก็ดี ยุติมาเสียแล้ว มีการปรึกษาแต่ด้วยเรื่อง
 เก็บภาษีอากรแก่คนในบังคับอังกฤษ อังกฤษขอให้เลิกภาษีผูกขาดอย่าง
 บิดชอบบิดขาย ตลอดจนวิธีซื้อขายของพระคลังสินค้า เป็ดียนเป็นเก็บ

(๑) ความพิศดารทางฝ่ายอังกฤษกล่าว แจ้งอยู่ในหนังสือเชอ
 จอนเบาริงแต่งว่าด้วยเรื่องประเทศสยาม เล่ม ๒ ตอนที่ ๑๖

ภาษีมักคิดตามจำนวน (คือร้อยละเท่านั้นเท่านั้นในจำนวนสินค้า) และ
 จำกัดอัตราภาษีศุลกากร เช่นเรียกภาษีสินค้าเข้าตามราคาได้แต่เพียง
 ร้อยละ ๓ เป็นต้น เมื่อได้ภาษีสภาหนึ่งลือลือสัญญาแล้ว ไทยต้องยอม
 ให้นักในบังคับอังกฤษซื้อขายได้ตามใจ เว้นแต่สินค้าต้องห้ามบางอย่าง
 มณและเครื่องอาวุธปืนไฟ เป็นต้น ฝ่ายข้างไทยในเวลานั้นความเห็นก็เห็น
 จะร่วมกันหมด ในข้อที่ว่าต้องยอมทำหนังสือสัญญาใหม่กับอังกฤษ จะ
 ปฏิเสธอย่างครึ่งเซอเซมส์บรูกไม่ได้ ข้อสัญญาว่าด้วยการอย่างอื่น เช่น
 อำนาจของกงสุลกัก หรือสิทธิของคนในบังคับอังกฤษก็ดี ดูไม่ปรากฏความ
 รังเกียจเพียงใดนัก ความขัดข้องโต้แย้งของท่านผู้ใหญ่ คือสมเด็จพระเจ้า
 พระบาท ๒ องค์เป็นสำคัญ อยู่ในข้ออื่นคือเรื่องเลิกภาษีผูกขาดเป็นต้น
 อ้างว่าเคยเป็นประเพณีการบ้านเมืองมาช้านาน ถ้าเลิกผูกขาดภาษีเปลี่ยนไป
 เป็นอย่างอื่น เงินผลประโยชน์สำหรับจ่ายใช้ราชการแผ่นดินก็จะตกต่ำถึง
 ผิดเคือง อีกประการหนึ่ง (ข้อนี้คิดดูในเวลานักชอบกต) เห็นว่าการ
 ทำนาในเมืองไทย ได้เข้ากพอแต่จะเลี้ยงไพร่บ้านพลเมืองมิให้อดคิด ถ้า
 ให้ชาวต่างประเทศมาซื้อเอาไปจากบ้านเมืองตามชอบใจ ก็จะเป็นเหตุให้
 ราษฎรในพื้นเมืองอดอยาก อีกประการหนึ่ง ถ้าทำหนังสือสัญญาอย่างนั้น
 แล้วฝรั่งเข้ามาค้าขายมากจนจะมาค้าขายแข่งคนในพื้นเมือง ทำให้พวกพ่อ
 ค้าตลอดจนผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งเคยอาศัยเลี้ยงชีพในการค้าขายพากันย่อยยับ
 เพราะฝรั่งมีทุนมากกว่า การโต้แย้งขัดขวางในข้อเหล่านี้เป็นเหตุให้การ
 ปรึกษาคิดคิดในชั้นแรก จนถึงเซอจอห์นบาร์ริงเตรียมตัวจะกลับไป ว่า
 จะไปปรึกษากับราชทูตฝรั่งเศส ราชทูตอเมริกันที่เมืองจันทน์กับทงแม่ทัพ

เรือของอังกฤษ ว่าจะควรทำอย่างไรต่อไป ที่การปรึกษาดำเนินได้
 ครั้นนั้น เพราะสติปัญญาบุคคลแต่ ๒ คน คือพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^(๑) พระองค์ ๑ กับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริย
 วงศ์องค์ ๑ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
 จะเข้าทรงปรึกษากว่าตัวเองไม่ถนัด ได้แต่คอยทรงอำนาจการแนะนำ
 นำ อย่างว่า “อยู่ข้างหลังฉาก” ในจดหมายเหตุของเซอร์จอห์น เบาริง
 กล่าวว่าสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้ที่ได้อำนาจจากตัว
 กับทูตอังกฤษ ทั้งเมื่อเวลาประชุมข้าหลวงปรึกษาดูญาณระจนสมเด็จพระ
 เจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์หลาย ๆ วันประชุมกันครั้งหนึ่ง และไปพูดจา
 ปรึกษาหารือกับเซอร์จอห์น เบาริงเป็นอย่างดีด้วยตนเองแทบทุกวัน พระบรม
 ราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น ทรงพระราช
 ดำริว่าความข้อใดซึ่งเห็นว่าอังกฤษคงจะเอาให้ได้ ยอมให้เสียโดยดี
 แลกเอาข้อที่ไทยต้องการจะให้เขาคดหยาบผ่อนผันให้ดีกว่า^(๒) เพราะ

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เซอร์จอห์น เบาริงว่า
 ไม่ได้ทรงเกี่ยวข้องในการปรึกษาที่เดียว เพราะเกรงใจสมเด็จพระยา
 บรมราชูปถัมภ์

(๒) อุทาหรณ์ในข้อนี้ ตามที่ได้ยินเล่ากันมา ว่าเดิมอังกฤษจะ
 ขอที่ดิน “ฟอเรสคอนเซสชัน” อย่างเช่นใดตงในเมืองจีน คือเป็นอาณา
 เขตสำหรับพวกฝรั่งอยู่และปกครองกันเองแห่งหนึ่งต่างหาก จะเป็น
 ชื่อนนทรีหรือที่อ้างคิตาแห่งใดแห่งหนึ่งนั้นไม่ทราบแน่ พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจ เซอร์จอห์น เบาริงก็ยอมตามพระราช
 ประสงค์ จึงมีโฉมเมืองฝรั่งตงชนในเมืองไทย อย่างเช่นที่เมืองเชียงไฮ
 และเมืองเทียนสิน

อย่างไรๆ ก็ต้องทำหนังสือสัญญาจึงจะพ้นเหตุเภทภัยแก่บ้านเมือง ครั้นนั้น
 สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้อยู่กลางในระหว่างทูตอังกฤษกับ
 สมเด็จพระยาทั้งสอง แต่สามารถเข้าได้สนิททั้งสองฝ่าย จนเชอจอน
 เบาริงชมไว้ในจดหมายรายวัน ซึ่งเขียนในระหว่างเวลาเมื่อปรึกษาสัญญา
 กันอยู่นั้นแห่ง ๑ เขียนเมื่อวันที่ ๗ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕ (พ.ศ. ๒๓๙๘)
 ว่า “เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนนั้นถ้าไม่เป็นเจ้ามารยาอย่างยอดเยี่ยมก็เป็นคนรัก
 บ้านเมืองของคนอย่างยิ่ง แต่จะเป็นเจ้ามารยาหรือเป็นคนรักบ้านเมือง
 ก็ตาม ต้องยอมว่าฉลาดถ่วงรูการลาคนทั้งหลายที่เราได้มาพบในที่นี้ ทั้งมี
 กิริยาอัธยาศัยสุภาพอย่างผู้ดี และรู้จักพูดจาพอเหมาะแก่การ” อีกแห่ง ๑
 เขียนเมื่อวันที่ ๑๓ เมษายน ว่า “อัธยาศัยของอัครมหาเสนาบดี (คือเจ้า
 พระยาศรีสุริยวงศ์) นั้น น่าสรรเสริญมาก ท่านได้กล่าวแก่เราหลายครั้ง
 ว่าถ้าเรามีความมุ่งหมายจะช่วยประชาชนให้พ้นความกดขี่ และช่วยบ้าน
 เมืองให้พ้นภาษีผูกขาด ซึ่งเอาประโยชน์ของบ้านเมืองไปเป็นส่วนตัวบุคคลนั้น
 ก็จะช่วยเราเหนื่อยด้วย และถ้าเราทำการสำเร็จ ชื่อเสียงของเราก็จะ
 เป็นที่ยกย่องต่อไปชั่วกาลนาน ท่านเล่าให้เราทราบความบกพร่องต่าง ๆ
 โดยมีได้บัดบังเคย และบางครั้งพูดอย่างโกรธเกรี้ยว (ไม่พอใจใน
 การที่เป็นอยู่) ถ้าท่านผู้นี้มีใจจริงดังปากว่า ก็ต้องนับว่าเป็นคนรักบ้าน
 เมือง และฉลาดเลิศที่สุดคนหนึ่งในเหล่าประเทศตะวันออกนี้ อนึ่งการ
 ใช้เงินนั้นท่านเป็นผู้ไม่ตระหนี่ กล่าวว่าเป็นใจทำให้ร้อนใจ จึงใช้สอยเสีย
 อย่างไม่เบียดกรอเลย ส่วนความยากซึ่งมีในฐานะของตัวท่านนั้น ท่าน
 ก็แข็งแรงให้เราทราบหมด แม้ความลำบากเกี่ยวกับผู้ที่อยู่ในสกุลเดียวกัน

(เห็นจะหมายความว่า ส้มเด็จพระยาทั้งสององค์) ก็ไม่ปกปิด”
 คำเชอจอนเบาริง^(๑) ต่อให้เห็นความสามารถคาดหลักแหลม ของเจ้า
 พระยาศรีสุริยวงศ์เพียงไรในสมัยนั้น พอทำหนังสือสัญญากับอังกฤษแล้ว
 ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ นั้นเอง ส้มเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ก็ถึง
 พินาศ ต่อมาอีก ๒ ปี ส้มเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติก็ถึงพินาศใน
 ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ แทนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็เป็นตัวหัวหน้าเดนา
 บัดทั้งปวง ทั้งโดยตำแหน่งและโดยความสามารถในราชการงานเมือง
 ทั่วไป^(๒)

ตั้งแต่อังกฤษเข้ามาทำหนังสือสัญญาดำเร็จแล้ว ต่อมาอีกสี่ห้า
 อเมริกันและฝรั่งก็เข้ามาขอทำหนังสือสัญญาบ้าง พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริ โดยพระปรีชาญาณเห็นการอันเป็นข้อ
 ดำคัญอีกอย่างหนึ่ง ว่าไหน ๆ ก็จำต้องทำสัญญากับฝรั่งแล้ว ทำสัญญา
 เดียวให้หลายชาติด้วยกัน ความเป็นอิสระภาพของบ้านเมืองก็จะมั่นคง
 ดีกว่าให้ฝรั่งแต่ชาติหนึ่งชาติเดียวเข้ามาอำนาจ เพราะฉะนั้นเมื่อชาติไหน
 มาขอทำหนังสือสัญญาก็โปรด ๆ ให้รับทำด้วย เป็นพระบรมราโชบายมา

(๑) กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ทรงช่วยแปลคำเชอจอนเบาริงที่พิมพ์
 ไว้ในนจากภาษาอังกฤษ

(๒) เจ้าพระยานิกรบดินทร์เป็นที่สมุหนายกยังอยู่ แต่แก่ชราอายุ
 ถึง ๘๐ ปี ไม่สามารถรับราชการแล้ว กรมหลวงวงศาธิราชสนิทได้ทรง
 กำกับราชการกระทรวงมหาดไทย

ตลอดในรัชกาลที่ ๔ เป็นแต่ระวางมิให้เสียเปรียบกว่าสัญญาที่ทำมาแล้ว
 การที่ทำหนังสือสัญญากับฝรั่งต่างชาติครั้งนั้น เป็นเหตุให้ต้องแก้ไข
 เปลี่ยนแปลงกิจการบ้านเมืองหลายอย่าง เป็นต้นว่าซื้อเก็บภาษีภายใน
 ต้องเลิกผูกขาดซื้อขายอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนวิธีเก็บชักส่วนตามจำนวนสินค้า
 แลแต่ใครจะค้าสิ่งใดก็ได้ และต้องตั้งภาษีต่าง ๆ ขึ้นใหม่อีกหลายอย่าง
 ทดแทนจำนวนเงินผลประโยชน์แผ่นดินที่ขาดไป เพราะเลิกภาษีผูกขาด^(๑)
 ส่วนการทดแทนผลประโยชน์ของเจ้านายและข้าราชการทั้งพ่อค้า ที่ต้อง
 ขาดไปเพราะทำหนังสือสัญญากับฝรั่งนั้น ก็แก้ไขด้วยให้พวกพ่อค้า (ซึ่ง
 เป็นเชื้อจีนโดยมาก) เข้ารับเป็นเจ้าภาษีนายอากรที่ตั้งขึ้นใหม่ และแจกการ
 ควบคุมภาษีนั้น ๆ ให้ขึ้นอยู่ในกระทรวงต่าง ๆ ผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งขาดประ
 โยชน์เป็นเจ้ากระทรวงอยู่โดยมาก ก็ได้รับส่วนแบ่งจากเงินภาษีอากรที่ตนได้
 ควบคุม^(๒) ยิ่งการที่ต้องคิดบอกรับให้ชาวเมืองเกิดอดอยากเพราะฝรั่ง
 มาซื้อเขาเอาไปเดียนั้น ก็ต้องคิดอ่านบำรุงการกสิกรรมและพาณิชย์กรรม
 ให้เพิ่มพืชผลขึ้นให้พอแก่การค้าขาย จึงเกิดความคิดขุดคลองมหาสวัสดิ์
 คลองภาษีเจริญ เพิ่มทางคมนาคมและเบ็ดที่ให้คนทำไร่นามากขึ้น นอก
 จากที่ได้กล่าวมา เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

(๑) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ บอกรายชื่อภาษีซึ่ง ตั้งใหม่ได้ ในพระราช
 พงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ว่า ๑๔ อย่าง และแก้ไขเลิกถอนภาษีเดิมบ้าง

(๒) ที่การเก็บภาษีอากรแยกขึ้นอยู่ในกระทรวงต่าง ๆ ในรัชกาล
 ที่ ๔ เป็นด้วยเหตุดังกล่าวมา เพราะในสมัยนั้นประเพณีที่เสนาบดีได้
 เงินเดือนตามตำแหน่งยังไม่เกิดขึ้น

เจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ออกไปเมือง
 สิงคโปร์ด้วยกันกับพระเจ้าตากยาเธอ กรมหมื่นวิษณุวรดิษ ซึ่งได้
 ทรงบัญชาการกรมพระคลังมหาสมบัติ ให้ตรวจตราพิจารณาวิธีที่อังกฤษ
 ทำนุบำรุงบ้านเมือง แต่จะกลับมากลับมาบังคับมณฑลถวายรายงานอย่างไรบ้าง
 หาปรากฏไม่ การทำนุบำรุงกรุงเทพ ฯ ตามคติฝรั่ง เช่น ทำถนนและสะพาน
 สำหรับใช้รถจักรไปติด เป็นต้น เนื่องจากตั้งแต่ทำหนังสือสัญญาเปิดการ
 ค้าขายกับต่างประเทศ และสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้รับ
 สั่งให้ดูแลการเหล่านั้นแทบทุกอย่าง ครั้นเมื่อทำหนังสือสัญญาแล้ว
 มีฝรั่งเข้ามาค้าขายมากขึ้น โดยลำดับ และมีกงสุลเข้ามาตั้งคอยอุดหนุนคน
 ในบังคับของตน ก็มีกิจการเกี่ยวของและความลำบากซึ่งมิได้เคยมีมา
 แต่ก่อนเกิดขึ้นต่าง ๆ การที่แก้ไขความลำบากต่าง ๆ กับฝรั่งในครั้งนั้น
 ก็ได้อาศัยแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระยาบรม
 มหาศรีสุริยวงศ์เป็นสำคัญ ถ้าจะเปรียบด้วยการทหารพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเหมือนเป็นแม่ทัพ และสมเด็จพระยาบรมมหาศรี
 สุริยวงศ์เหมือนเป็นเสนาธิการ ช่วยกันมาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ ด้วยฐานะ
 เป็นดังกล่าวมา เมื่อความจำเป็นจะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเกิดขึ้น
 ครั้งเริ่มรัชกาลที่ ๕ จึงไม่มีผู้อื่นนอกจากสมเด็จพระยาบรมมหาศรี
 สุริยวงศ์ซึ่งจะเป็นตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้

ข้อสำคัญอันหนึ่ง ในเรื่องประวัติของสมเด็จพระยาบรมมหาศรี
 สุริยวงศ์ เมื่อตอนก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน คือที่ท่านศึกษามาก
 กรมหมื่นบวรวิรัชชาญ ซึ่งเป็นพระมหาอุปราช ดังปรากฏอยู่ในเรื่อง

จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต (ซึ่งได้พิมพ์ในงานสัปดาห์) นั้น มีหลักฐานปรากฏว่าท่านได้ตกลงใจมาแล้วหลายปี เห็นจะเป็นตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ และได้กราบบังคมทูลความคิดนั้นแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบด้วย เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำรัสเล่า ว่าวันหนึ่ง (๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกประทับณพระทวารหน้ามุขพระที่นั่งอนันตสมาคม (๒) อันเป็นที่รโหฐาน ส้มเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เข้าเฝ้าฯ ส่วนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับคอยรับใช้อยู่ข้างเบื้องพระชนอง ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้ทรงสดับตรับฟังพระราชกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ด้วยเรื่องต่าง ๆ มาจนถึงเรื่องวังหน้า ส้มเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จะได้กราบทูลอธิบายว่ากระไรหาทรงได้ยินถนัดไม่ ได้ยินแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสตอบว่า “ถ้าเช่นนั้นก็น่าแบ่งกันเสียที่ทองดีนามหลวงก็แล้วกัน” เข้าพระราชหฤทัยว่า ส้มเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ คงกราบทูลอธิบายว่าเห็นจำเป็นจะต้องให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ

(๑) เมื่อฟังข้าพเจ้าไม่ได้กราบทูลฯ ถามว่าปีไหน สันนิษฐานว่าเห็นจะในราวปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๐

(๒) พระที่นั่งอนันตสมาคม องค์ในพระอภิเนาวนิเวศ เดิมนั้นชื่อเสียแล้ว

เป็นพระมหาอุปราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ทรง
เห็นชอบด้วย แต่จะทรงโต้แย้งขัดขวางก็เห็นไม่เป็นประโยชน์ จึงได้มี
พระราชดำริอย่างนั้น เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ตรัสเล่านี้ ก็สัมพันธ์กับการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยก
ย่องกรมหมื่นบวรวิชัยชาญในเวลาดังกล่าว เช่น โปรด ฯ ให้ไปเยี่ยมตอ
ราชทูตฝรั่งเศส (ที่ปรากฏในหนังสือเรื่องพระราชประวัติ พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนแล้วด้วย) และเล่ากันว่า
เมื่อเสด็จออกประทับเจ้าเมืองสิงคโปร์ ที่พลับพลาหว่ากอ โปรด ฯ ให้กรมหมื่น
บวรวิชัยชาญหมอบเฝ้า ฯ ข้างที่ประทับฝ่ายหนึ่ง คู่กับพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นเป็นต้น

เหตุใดสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์จึงคิดยกกรมหมื่นบวร
วิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ขอนทานที่เบญจหัตถ์ใหญ่แต่ก่อนมี
ความเห็นพ้องกัน โดยมากกว่าคงเป็นเพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริย
วงศ์คิดเกรงว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเจริญวัยขึ้นจะทรงตัด
อำนาจวาสนาของท่าน หรืออย่างต่ำก็จะคอยโต้แย้งขัดขวางมิให้ท่านทำ
การงานได้สะดวก และอาจทรงทำได้ด้วยเป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงคิดตั้ง
พระมหาอุปราชไว้เป็นทดแทน และเลือกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระ
มหาอุปราชด้วยเห็นว่าจะเข้ากับวังหลวงไม่ได้ ก็จะจำเป็นต้องอาศัย
ตัวท่านทั้งฝ่ายวังหลวงและวังหน้าดังนี้ ความคิดของสมเด็จพระเจ้าพระยา
บรมมหาศรีสุริยวงศ์ เช่นผู้อื่นนั้นพื้นฐานดังกล่าวมา แม้ท่านจะคิด

อย่างนั้นจริง ก็เห็นจะไม่กล้ากราบบังคมทูล ฯ พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกดเจ้าอยู่หัวเช่นนั้น จึงนำต้นนิษฐานว่า สมเด็จพระยาบรมมหา
 ศรัยวงศ์จะได้ยกเหตุอันใดขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกด
 เจ้าอยู่หัว ให้ทรงเห็นความจำเป็นในการที่จะต้องยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ
 ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ซ่อนไม่เคยได้ยินท่านผู้ใดกล่าว ได้แต่ต้องคิดเดา
 ดุโดยอาศัยความจริงมีอยู่ ๒ ข้อ ข้อ ๑ คือประเพณีที่ผู้ขึ้นดำรงราชการ
 บ้านเมืองแทนพระเจ้าแผ่นดินเมื่อยังทรงพระเยาว์ มิได้เคยมีเยี่ยงอย่าง
 ในกรุงรัตนโกสินทร์ แม้เคยมีในสมัยกรุงศรีอยุธยาหลายครั้งก็มักเป็น
 ภัยอันตรายแก่พระเจ้าแผ่นดินซึ่งยังทรงพระเยาว์นั้น มีตัวอย่างครั้งหลัง
 ที่สุด คือเมื่อสมเด็จพระเชษฐาธิราชวชิราวุธพระเจ้าทรงธรรมได้รับรัช
 ทายาท พระชันษาได้ ๑๔ ปี พระเจ้าปราสาททองเมื่อยังเป็นเจ้าพระยา
 กตาโหม (อย่างเดียวกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรัยวงศ์เป็นอยู่
 เมื่อในรัชกาลที่ ๔ และมีราชทินนามว่า “ศรัยวงศ์” คล้ายกันด้วย)
 ได้เป็นผู้ดำรงราชการแผ่นดิน จะคิดความที่กล่าวในหนังสือพระราช
 พงศาวดารตรงนั้นมาลงไว้พอให้เห็น (๑)

“อยู่มาเดือนเศษ มารดาเจ้าพระยาตากตาโหมถึงชีพิตักษัย แต่ง
 การศพเสร็จแล้ว เจ้าพระยาตากตาโหมศรัยวงศ์ออกไปตั้งการปลงศพณวัด
 กุฎ ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนผู้ใหญ่ผู้น้อยออกไปช่วย (ถึง) นอน

(๑) ต้องคัดมาย่อเล็กน้อย เพราะความตรงนั้นสำคัญแก่เรื่องที่
 วินิจฉัย

ค้างแรมอยู่เป็นอันมาก ฝ่ายข้าหลวงเดิมพระเจ้าอยู่หัว (คือสมเด็จพระ
พระเชษฐาธิราช) กราบทูลขุขงเป็นความลับว่า เจ้าพระยาตากโหมดยุ
วงศ์ทำการครั้งนี้ใหญ่หลวงนัก หากเอากองทัพเข้ามาบังไว้ เห็นที่จะ
คิดประทุษร้ายต่อพระองค์เป็นมั่นคง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้มีวิจารณ์
ให้กองทัตกพระทัย ตรัสให้เหล่าชาวบอมด้อมพระราชวังจนประจำหน้าที่
แล้วเตรียมทหารไว้เป็นกอง ๆ จึงดำรัสให้ขุนหมานนตรีออกไปหาตัว
เจ้าพระยาตากโหมดยุวงศ์เข้ามา (แล้ว)

ขณะนั้นจมีนัรพรเพรภักดีดอดหนึ่งดอดบออกไปก่อน ว่าพระโองการ
ให้หาเข้ามาคุมวย บัดนี้เตรียมไว้พร้อมอยู่แล้ว เมื่อเจ้าคุณจะเข้ามานั้น
ให้คาดเชือกเข้ามาที่เดียว ครั้นขุนหมานนตรีออกไปถึง กราบเรียนว่า
พระโองการให้หา เจ้าพระยาตากโหมดยุวงศ์แจ้งการซึ่งจมีนัรพรเพรภักดี
บอกให้สน้อยแล้ว จึงว่าชนทามกลางขุนนางทั้งปวงว่า เราทำราชการ
กตัญญูแต่ครั้งพระพุทธเจ้าหลวงมา ท่านทั้งปวงก็แจ้งอยู่ดังนี้แล้ว เมื่อ
พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตแล้ว ถ้าเรารักซึ่งราชสมบัติ ท่าน
ทั้งหลายเห็นจะพนเราเจียวหรือ ขุนนางทั้งปวงกราบแล้วจึงว่า ราชการ
ทั้งปวงก็สัทธิชาดอยู่แก่ฝ่าเท้ากรุณาเจ้าฉัน ที่จะมีผู้ใดขัดขวางนั้นข้าพเจ้า
ทั้งปวงก็ไม่เห็นมีตัวแล้ว เจ้าพระยาตากโหมดยุวงศ์จึงว่า ท่านทั้งปวง
จงเห็นจริงด้วยเราเถิด เรากตัญญูคิดว่าเป็นลูกเจ้าเข้าแดง จึงเป็นต้นคิด
อ่านปริกษามิให้เสียราชประเพณี ยกราชสมบัติถวายแล้วยังห้ามมีความดีไม่
พึงแต่คำคนยุขง กตัญญูจะทำร้ายเราผู้มีความชอบต่อแผ่นดินอีกเล่า
ท่านทั้งปวงจะทำราชการต่อไปข้างหน้าจงเร่งคิดถึงตัวเถิด ขุนนางทั้งนั้น

กราบแล้วว่า อันฝ่าเท้ากรุณา (ว่า) ^{๕๕} ทงนควรนักหนา เจ้าพระยา
 กตาโหมสุริยวงศ์ดู^{๕๖} วงที่ขุนนางทงปวงเห็นยังไว^{๕๗} อารมณ์เป็นกลางอยู่มีจิตใจ
 เป็นเท^{๕๘} จึงสั่งทลงพนักให้กุมเอาตัวขุนหมานนครีและบ่าวไพร่ซึ่งพาขื่อ
 มาน^{๕๙}ไว้ให้^{๖๐} ดัน ทลงพนักก็กรุกันจับเอาขุนหมานนครีและไพร่ไปคุมไว้
 ขุนนางทงปวงเห็นดังนั้นต่างคนตกใจหน้าซัดตงทุกคน เจ้าพระยากตาโหม
 สุริยวงศ์เห็นดังนั้นจึงว่า บัดนี้พระเจ้าแผ่นดินว่าเราทำการประชุมขุนนาง
 พร้อมมูลทงนคคการเป็นกบฏ ก็ทงปวงซึ่งมาช่วย โดยสุจริตนั้นจะมี
 พลอยเป็นกบฏไปด้วยหรือ ขุนนางพร้อมกันกราบเรียนว่าเป็นธรรมดาอยู่
 แล้ว อุปมาเหมือนหนึ่งนิทาน พระบรมโพธิสัตว์เป็นนายดำเภา คน
 ทงหลายโดยลารไปค้า ใช้ไปไปถึงท่ามกลางมหาสมุทรต้องพายุใหญ่ดำเภา
 จะอับปางอยู่แล้ว พระบรมโพธิสัตว์ จึงคิดว่าถ้าจะนั่งอยู่ดังนี้จะพากัน
 ตายเสียด้วยสินทงดำเภา จึงตั้งสัจอธิษฐานว่า ถ้าอาตมาจะดำเภาแก่
 พระบรมโพธิญาณ ขออย่าให้ดำเภาอับปางในท้องมหาสมุทรเลย เศษ
 อานุภาพพระบารมีบรมโพธิสัตว์ ดำเภาจึงมิได้จลาจล แล่นด่องถึง
 ประเทศธานีซึ่งจะไปค่านัน ก็เหมือนการอันเป็นครั้งน^{๖๑} ถ้าฝ่าเท้ากรุณา
 นิงตายคนทงหลายก็จะพลอยตายด้วย ถ้าฝ่าเท้ากรุณาคิดการรอดจาก
 ความตาย คนทงปวงก็จะรอดด้วย เจ้าพระยากตาโหมสุริยวงศ์ได้ฟัง
 ขุนนางว่าดังนั้นก็หัวเราะ แล้วว่าเจ้าแผ่นดินว่าเราเป็นกบฏแล้วเราจะทำ
 ตามรับสั่ง ทงปวงจะว่าประการใด ขุนนางทงปวงกราบแล้วจึงว่า
 ถ้าฝ่าเท้ากรุณาจะทำการใหญ่จริง ข้าพเจ้าทงปวงจะขอเอาชีวิตตนเอง

พระคุณตายก่อน เจ้าพระยาตากโหมสุริยวงศ์เห็นขุนนางปลงใจพร้อม
โดยสุจริต ก็จัดแจงเป็นหมวดเป็นกองกำหนดกฎหมายกันนั้นคง”

“ครั้นเพลาบ่าย ๓ โมงเศษ - จุดเพลิงเผาศพแล้วได้อุดมฤกษ์เวลา
เจ้าพระยาตากโหมสุริยวงศ์ก็ลงเรือพร้อมด้วยขุนนางทั้งปวงลี้ภัยลี้ภัย คน
ประมาณสามพันเศษ สรรพด้วยเครื่องศาสตราวุธลงมาขึ้นประจัญชัย วันนั้น
เป็นวันเสาร์ เจ้าพระยาตากโหมสุริยวงศ์ได้เสด็จทางเกวียนมาดำ
ขุนนางและไพร่ตามมาเป็นอันมาก ครั้นถึงหน้าพระกาฬจึงลงจากม้าตั้ง
ตั้งอธิษฐานว่า ข้าพเจ้าปรารถนาโพธิญาณ ถ้าจะสำเร็จแก่พุทธสมบัติ
เป็นแท้ จะยกเข้าไปล้างผู้อาดจขอให้สำเร็จดังปรารถนา เสด็จอธิษฐาน
แล้วเพลาพลบค่ำ จึงมาตั้งชุมพลอยู่ณวัดสุทธาวาส ครั้นเพลา ๘ ทุ่ม
นั่งคอยฤกษ์พร้อมกัน เห็นพระดำริวิกรมธาตุเสด็จมาแต่ประจิมทิศผ่าน
ไปปราจีนทิศ ได้นิมิตรเป็นนวมหางคดฤกษ์อันประเสริฐ ก็ยกพลเข้า
ประจุมงคดสุนทร ให้ทหารเอาขวานฟันประจุมงคดสุนทรเข้าไปได้ ด้วย
เดชฤกษ์ภูพานินหารอันใหญ่ยิ่ง หามิผู้ใดจะออกต่อต้านมิได้ ก็กรูกัน
เข้าไปในท้องสนามใน ข้าหลวงเดิมซึ่งนอนเฝ้าประจำของร้องกราบทูล
เข้าไปว่า เจ้าพระยาตากโหมสุริยวงศ์ยกเข้ามาได้แล้ว พระเจ้าแผ่นดิน
ได้ฟังตกพระทัยนักมิได้คิดอ่านที่จะต่อสู้ ออกจากพระราชวังกับพวกข้าหลวง
เดิมลงเรือพระที่นั่งหนีไป เจ้าพระยาตากโหมสุริยวงศ์เข้าไปในพระราชวังได้
รู้ว่าพระเจ้าแผ่นดินหนี จึงสั่งให้พระยาเดโช พระยาท้ายน้ำ ไปตามเคใน

เพดาตกลงกันวันนั้น รุ่งขึ้นเข้าพระยาเดโช พระยาท่ายนำท่นพระเจ้าแผ่นดิน
ที่ป่าโมกษน้อยล้อมจับเอาตัวมาได้ เจ้าพระยาตากาโหมดยุยวงศ์สั่งให้เอา
ไปจำเริญโทษตามประเพณีกษัตริย์ พระเชษฐาธิราชอยู่ในราชสมบัติหนึ่ง
กับเจ็ดเดือน ”

ความที่คิดมาลงตรงนี้ อยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระ
กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งเป็นหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับแรกที่
ได้ลงพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๖ ในรัชกาลที่ ๔ บรรดาผู้ศึกษาพงศาวดาร
ในสมัยนั้น ได้อาศัยอ่านหนังสือฉบับนี้ด้วยกันทั้งนั้น เมื่อใครปรารถนา
ถึงเรื่องที่จะต้องรู้ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน คิดถึงเรื่องพงศาวดารตรงนี้ก็
คงหวาดหวั่น แม่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็ทรงรู้ลึกความ
ลำบากใจ ยิ่งความจริงอีกข้อหนึ่ง คือที่ราชการบ้านเมืองตั้งแต่มีฝรั่ง
เข้ามาเกี่ยวข้องกับ การบังคับบัญชาลำบากยากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถ้อย
ที่ได้อาศัยกันในการรักษาย่านเมืองให้เป็นปกติมา ถัดนั้นพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียแล้ว ภาระอันลำบากยากยิ่งทั้งปวงก็จะตกหนัก
อยู่แก่ท่าน ถ้ามีแต่ตัวท่านเป็นคนสำคัญอยู่ในแผ่นดินแต่ผู้เดียว ทำอะไร
คนทั้งหลายนึกจะพากันคอยแต่สงสัย ว่าท่านจะคิดกบฏอย่างเจ้าพระยา
ตากาโหมดยุยวงศ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา จึงเห็นควรจะให้ มีพระมหาอุปราช
ขึ้นไว้ ให้เป็นคนสำคัญในแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่งอยู่เห็นในตัวท่าน ท่านเอง
เดียวกับเมื่อมีพระบาทสมเด็จพระบรมโกศเจ้าอยู่หัว พอเป็นเครื่องป้องกัน
ตัวท่านมิให้ถูกสงสัยว่าจะคิดกบฏ บางทีสมเด็จพระยาบรมมหาศรี

ด้รียวงศ์จะกราบบังคมทูลอธิบายแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 โดยทำนองที่กล่าวมานี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็น
 ชอบด้วย แต่มิรู้ที่จะทรงขัดขวางอย่างไร เพราะทรงพระราชดำริเห็นว่า
 ถ้าจำต้องมิผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์รียวงศ์ก็
 คงได้เป็น เมื่อเป็นแล้วจะยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหาอุปราช
 ก็คงยกได้ จึงได้มีพระราชดำรัสว่า “ถ้าเช่นนั้นก็น่าแบ่งกันเสีย
 ที่ท้องสนามหลวงก็แล้วกัน” นาคคิดวินิจฉัยต่อไปอีกข้อหนึ่งว่า ถ้าหาก
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดำรงพระชนม์อยู่จนถึงได้ทรงมอบ
 เวนราชสมบัติแก่สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมพระราชประสงค์แล้ว
 จะทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราชหรือไม่ ขอนเมอคิด
 ใคร่ครวญดูเห็นว่าคงไม่ทรงตั้ง เพราะมีตราขพระเพณีสถานหนึ่ง กับอีก
 สถานหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีปกติ ทรงตรัสตรองการ
 รอบคอบ มักจะทรงเห็นการไกลกว่าสมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์รียวงศ์
 ซึ่งเป็นผู้ฉลาดยิ่งแต่ที่จะแก้ไขกิจการอันเป็นปัจจุบันทันด่วน

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ตำบลถนนราชพิช จังหวัดพระนคร

วันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๒